

TOPONIMIKALIQ AÑIZLARDIŇ IZERTLENIWI

Inabat Allambergenova

PhD.doc Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti

Shaxnoza Muratbaeva

QMU, 1-kurs magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14740278>

Annotatsiya. *Bul maqalada topomikalıq ráwayatlardıń folkloristika iliminde úyreniliw máseleleri sóz etilgen.*

Gilt sózler: *Janr, syujet, toponomika, etnonim, ráwáyat.*

TOPONYMIC LEGEND RESEARCH

Abstract. *In this article, the issues of study of toponymic narratives in the science of folkloristics are discussed.*

Key words: *Genre, plot, folklore, toponymy, ethnonym, legend.*

ИССЛЕДОВАНИЯ ТОПОНИМИЧЕСКИХ НАРРАТИВОВ

Аннотация. *В данной статье обсуждаются вопросы изучения топонимических нарративов в науке фольклористике.*

Ключевые слова: *Жанр, сюжет, фольклор, топонимия, этноним, повествование.*

Añızlar ózine tán janrlıq qásiyetleri, tematikası, kompoziciyası, syujetlik bayanlanıwı dástúriy epikalıq motivleri, obrazlar quramı menen folklortanıw iliminde ayırıqsha orın tutadı.

Añızlarda tariyxta júz bergen waqıyalar sáwlelenip, olar imkaniyatına qaray awızeki xalıqlıq kórkemlew usılları menen jasaladı. Ol waqıyalardı kórkem toqımalar járdeminde gúrriń etiwshi folklordıń realistik xarakterine tán bolǵan ayırıqsha túri esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq añızları ótken dáwirdegi tariyxıy, jámiyetlik turmısımızdı, dástúrimizdi barınsha tariyxqa jaqın rawishte sáwlelendiretuǵın ózgeshelikleri menen folklordıń basqa janrlarınan ayırılıp turadı. Bulardı úyreniw arqalı ata-babalarımızdıń turmısına baylanışlı túrli tariyxıy waqıyalardıń kórkem formadaǵı sáwleleniwiniń tabamız.

Toponimikalıq añızlar tariyxıy añızlarǵa qaraǵanda kórkemlirek boladı, sonlıqtan da onda sóz óneriniń belgisi seziledi. Waqıya júz bergen waqıt alıslaǵan sayın toponimikalıq añızda birinshi orınǵa sol waqıya bolǵan jer haqqında maǵlıwmat ayıladı da, tariyxıy negizi ayılmaıdı.

Waqıt ótken sayın bul añız kórkem tús ala beredi de, az-azdan ápsanaǵa aylana baslaydı [1;6].

XX ásirniń 60-jıllarınan rus folklortanıwında «toponimikalıq ańızlar»dı arnawlı klassifikaciyalaw ilimiy máselege kiritildi. S.N.Azbelev, V.Gusev, V.K.Sokolova, K.V.Chistov, V.P.Anikin sıyaqlı alımlar jer atamaları menen baylanıslı ańızlar folklordıń eń eski, keń tarqalğan úlgi ekenligin, aytıwshı hám tıńlawshı sóz etilip atırğan waqıyalıqtı haqıyqat dep qabıl qılıwı, epikalıq bayanlawda retrospektivlikniń jetekshilik qılıwı, belgili jer atı menen baylanıslılıw bunday ańızlardıń jetekshi belgisi ekenligin kórsetedi [2].

Túrkıy folklortanıw iliminde hám rus alımlarınıń ańızlar klassifikaciyasına baylanıslı ilimiy kózqaraslarǵa súyengen halda toponimikalıq ańızlar bul janrdıń ishki túri sıpatında ajratıp kórsetilgen bolsa da, bul boyınsha bildirilgen ayırım pikirler orın alǵan. Tiykarınan, E.A.Kostyuxin qazaq xalıq ańızların lokal, tariyxıy hám kosmogoniyalıq ańızlarǵa bóledi [3;233].

Qazaq xalıq awızeki prozaların izertlewshi S.Qasqabasov – «ańızlardı tariyxıy hám toponimlik dep bóliw – naǵız shártlilik. Ol tek ǵana tematikalıq principke tiykarlanǵan boladı» – dep tariyxıy hádiyselerdiń toponimlik ańızlarda da yamasa kerisinshe toponimlik ańızlardıń tariyxıy ańızlardıń mazmunlarınan da orın alatuǵınlıǵın hám olardı bir-birinen ajratıw qıyın ekenligine dıqqat awdaradı. Bul jerde másele olardıń geypara motivleriniń birigip paydalanatuǵınlıǵında ǵana emes, al olardıń ekewinde de tariyxıy faktlerdiń sóz etiletuǵınlıǵında bolıwı tiyis.

Uyǵur ilimpazı M.Alieva ańızlardı toponimikalıq hám tariyxıy ańızǵa bólip izertlegen [4;157]. Bashqurt alımı F.Nadrshina «jer-suw, taw-tas hámde basqa orın atamalarına baylanıslı ańız, legendalar» xalıq dóretiwshiliginde arnawlı orın tutatuǵınlıǵın aytadı hám olardı «toponimikalıq ańızlar» dep ataydı [5;25].

Ózbek izertlewshileri de ańızlardı tariyxıy hám toponimlik túrlerge bólip tematikalıq ózgesheliklerin anıqlap bergin [6;179]. Bunı toponimlik ańızlardı arnawlı izertlegen U.Sattarov ta maqullaydı [7;3]. U.Jumanazarov ańızlardı úsh túrge bóledi. Olar etnonimlik, tariyxıy, toponimlik dep belgilengen [8;179].

Qaraqalpaq folklortanıw iliminde ańızlardı arnawlı izertlegen ilimpaz I.Allambergenova ańızlardı tematikalıq jaqtan bes toparǵa bólip kórsetedi [9; 51].

Toponimikalıq ańızlar jergilikli, shegaralanǵan waqıyalar yamasa hádiyselerdiń nátiyjeleri bolıp, obyektı barınsha anıqlap beriwge qaratıladı.

Ózbek ilimpazı N.Rózievtiń ilimiy jumısınıń “Toponimikalıq ápsana hám ańızlar” dep atalǵan bóliminde, ápsana hám ańızlardıń syujetin túrli geografiyalıq jer atamaları, tábiyat hádiyseleri, turmıs predmetleri ayırım tariyxıy shaxs hám waqıyalarǵa baylanıslı waqıyalar

quraydı dep kórsetedi. Sonlıqtan, olardıń mazmunı reńbáreńlikti quraydı hám tınlawshılardı ózine tartadı hám de alımlar tárepinen toponimikalıq hám tariyxıy ápsana, ańızlarǵa bólip úyreniledi.

Toponimikalıq ápsanalarda anaw yáki mınaw jer atlarıńıń kelip shıǵıwı qıyaldan toqılǵan boladı. Qızıq jeri sonda, tiykarında real ómirde bul jerler bar bolsa da, olardıń kelip shıǵıwın túsindiriw ushın ayılǵan ápsanalar, Aristotel tili menen aytqanda, “jalǵan”, kórkem toqımadan ibarat boladı. Buǵan “The Fountain of Aiyub” (Ayub sarqıraması), “The Kizketgan Canal” (Qızketken kanalı) sıyaqlılar misal boladı [10; 15] – dep keltirip ótedi.

Toponimikalıq ańızlardıń ózine tán ózgesheliklerinen eń áhmiyetlisi waqıyanıń sóz etiliwiniń belgili bir geografiyalıq aymaq, jer atamaları menen baylanıslı ekenligi esaplanadı.

Yaǵnıy, ańızdın bul tipine baylanıslı shıǵarmalar konkret geografiyalıq obyekt-aymaq penen baylanıslı boladı. Sonlıqtan toponimikalıq ańız lokallıq qásiyetke iye boladı.

Ózbek ilimpazı K.Imomov “toponimikalıq ańızlar anaw yáki mınaw jer atı yáki qanday da bir obyekt penen baylanıslı bolıp, sóz etilgen waqıyalar uzaq zamanlarda júz beredi” [11; 97] – dep atap kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq prozasında toponimikalıq ańızlar júdá qospalı, keń tarmaqlı hám hár qıylı mazmunlarǵa iye bolǵan ózgeshelikleri menen ajıralıp menen ajıralıp turadı. Bul topardaǵı ańızlar basqa usı janr túrleriniń biri qatarında dáwirlik, jámiyetlik, turmıshlıq waqıyalardı sóz etip, xalqımızdın payda bolıw, rawajlanıw basqıshların, sociallıq, tariyxıy, mádeniy dárejelerin belgilewge jaǵday jaratıp beretuǵın tariyxıy-epikalıq maǵlıwmatlarǵa bay xalıqlıq dóretpeler bolıp tabıladı. Toponimikalıq ańızlarda el, jer, qala, awıl, dárya, kól, taw, teńiz atamalarıńıń ne sebepli solay ayılatuǵınlıǵı túsindirilip, ol atamalar xalıqtın uzaq waqıtlar dawamında basıp ótken jolları menen, kúndelikli turmısı menen tıǵız baylanısta sóz etiledi.

REFERENCES

1. Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы: (К общей постановке проблемы). – Русский фольклор. М., –Л., 1972, т.13, –С. 6-19.
2. Азбелев С.Н. Отношение преданий, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. -М, 1965, С. 11-25; Гусев В.Е. Эстетика фольклора. -Л., 1967, С. 122-123; Соколова В.К. Русские исторические предания. -М. 1970, С. 249; Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора // Прозаические жанры в системе фольклора народов СССР. -Минск, 1997. -С. 23;

- Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы (к общ. ей постановке проблемы) // Русский фольклор. XII. - М.: 1972, С. 6-11
3. История казахской литературы. В 3-х томах. Том 1. Казахский фольклор. -Алмата, Наука, 1968, С.233.
 4. Уйгур халик егиз ижадийити. -Апмута, Наука. 1983, –Б.157.
 5. Башкорт халык ижады. Риуайаттэр, легендалар. –Офо.: Бошкортстан китап нашриете, 1980, –Б.25.
 6. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсаков Б., Сафаров О. Узбек халқ оғизаки поэтик ижоди. - Тошкент: Уқитувчи, 1990. –Б.179.
 7. Саттаров У. Узбек халқ топонимлик ривоятлари.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. –Тошкент, 2002. –Б.3.
 8. Жуманазаров У. Узбек фольклори ва тарихий воқелик. –Тошкент: Фан, 1993. – Б.179.
 9. Алламбергенова И. Қарақалпақ халық аңызлары. – Тошкент, 2020. –Б.51.
 10. Рузиев Н. Ўзбек халқ афсона ва ривоятларининг тнглиз тилига таржимасида миллийликнинг ифодаланиши. Фил.фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Бухоро, 2022. –Б.15.
 11. Имомов К. Узбек халқ прозаси. -Тошкент, Фан, 1981, –Б.97.